

АБРАМОВИЧ С.Д., ЧІКАРЬКОВА М.Ю. ПРОБЛЕМА СТАТУСУ РИТОРИКИ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Інтеграція української освіти до європейської та запровадження нових галузевих стандартів, що відповідали б вимогам Болонської декларації, стимулюють постійне оновлення змісту й форм вищої освіти з метою більш повного забезпечення потреб суспільства, нагальних та майбутніх. Це вимагає перегляду складу навчальних дисциплін та питомої ваги кожної з них, а також порівняльного аналізу нашої й зарубіжних освітніх систем. Ми зосередимось на статусі та основних проблемах викладання такої класичної дисципліни, як риторика, що, з одного боку, начебто відвоювала сьогодні певні позиції, а з другого – усе ще мислиться на маргінесі й зазвичай має в навчальних планах статус дисципліни вільного вибору. Сміливості авторам надає те, що вони в перші роки незалежності виступили піонерами у галузі створення вітчизняних підручників і навчальних посібників з цього предмета українською мовою [1–8], чого від часів Іоанкія Галятівського в Україні практично не спостерігалось.

Вже стародавні люди інстинктивно відчували у слові магічну силу. Наше життя значною мірою побудоване на мовленнєвій комунікації: успіху найчастіше досягає той, хто вміє краще переконати, красномовний – саме тому вже в античності склалися основи риторики як наукової дисципліни, що була обов'язковою в системі європейської освіти протягом тисячоліть. На відміну від красного письменства, красномовство спрямоване до сфери утилітарно-практичного діяння: без вміння переконати словом не може досягти значних результатів ані політик, ані юрист, ані викладач, ані проповідник, ані військовий командир, ані бізнесмен, що рекламує свій товар, ані батько в колі своєї сім'ї, ані закоханий, ані навіть просто жебрак, що просить милостиню. Згадаймо «семантичну філософію» Б. Рассела: за поглядом відомого філософа, громадські конфлікти, аж до воєн включно, обумовлені насамперед відсутністю порозуміння між людьми та різницею мовних кодів¹. І, як показує багатовіковий світовий досвід, саме завдяки добре поставленому викладанню риторики гармонізується суспільна свідомість і вдосконалюється процес формування свідомої особистості.

Духовне здоров'я суспільства залежить не в останню чергу від того, девальвоване чи морально вагоме слово у повсякденності. Європейська освіта з античних часів шанувала риторику, яка не лише мислилася як «вмістилище мудрості», а була й невід'ємною від питання про моральність: від початку наголошувалося, що оратор має переконувати, а не «дурити», як софісти. Потім риторика довго модифікувалася вже у форматі християнської духовності, й, попри усі мислимі тут дискусійні моменти, безперечно, що недооцінювати значення двохтисячолітньої церковної проповіді для моральних основ Європи не можна.

Навчання риториці тимчасово переривається якраз за часів Просвітництва, що побачило в цій дисципліні лише «зотлілу» спадщину схоластики; додала імпульсу до зневажання риторики й широка секуляризація культури у XIX–XX ст. Згодом до цього прилучилася певна ситуація в мовознавстві: з початку 30-х років XX ст. тут почав домінувати системно-структурний підхід у розумінні сутності мови – остання, згідно з концепцією Ф. де Соссюра, вивчалася «іманентно», як система знаків, і вся увага зосереджувалася на формальних засобах вираження змісту. У нашому краї до руйнації елоквенції долучилися ще й потужні екстрафілологічні фактори. Зокрема ще у колишній Російській імперії, де, завдяки поширенню просвітницького скепсису щодо традиційного церковного проповідництва та, з іншого боку, експансії в культуру «знизу» різночинного, поверхово освіченого елементу, встановився погляд на красномовство як на облуду: «друг мой... не говори красиво», – недбало кидає відомий персонаж Тургенєва. Після жовтневого перевороту риторика остаточно зникає з системи освіти. У СРСР запановує, на всіх соціальних рівнях, починаючи від малокультурного в масі своєї керівного класу, калічене, примітивне мовлення, насичене нецензурною лексикою та повною зневагою до духовних традицій. Ораторське мистецтво зведено до засобу ідеологічної пропаганди. Це був апофеоз століть рабського мовчання. І сьогодні на пострадянському просторі масово відзначаються кричущі факти падіння мовної культури, невміння висловлюватися й спілкуватися – навіть на рівні професіоналів (політики, викладачі, юристи,

релігійні проповідники, ведучі радіо- і телепередач тощо); зокрема широко використовується ненормативна лексика – навіть у ЗМІ.

Але вже в середині ХХ ст. на Заході під впливом радикальних економічних і політичних перетворень були висунуті нові вимоги до мовленнєвої комунікації й активно розгорнувся процес відродження риторики – і як науки, і як навчальної дисципліни. Це було зумовлено бурхливим розвитком ініціативності, змаганням особистостей, політичних структур, бізнесових компаній, наукових шкіл, релігійних груп тощо – іншими словами, усім ладом суспільства, що демократизується, починає усвідомлювати свої проблеми й вчиться говорити про них на повний голос. Філософія риторики ґрунтується тепер на розумінні суспільства як організму, що знаходиться у динамічному й всебічному діалозі, й акцент починає робитися на функціонуванні ЗМІ, рівні ділової риторики (переконання партнера, ведення перемовин і т. д.).

Формується поняття «мовна особистість» – це особа, що має значний інформаційний багаж і постійно його поповнює, демонструє високу культуру мовлення, готова до складних дискусійних ситуацій тощо. Відповідно в сучасній філології (найперше – лінгвістиці) спостерігається справжній ренесанс риторики. А з появою таких формувань, як «група μ» (Бельгія та Франція), риторику почали вважати одним із найактуальніших і найперспективніших напрямів вивчення мови. З кінця 50-х років викладання риторики в тій чи іншій модифікації входить як обов'язковий предмет в усі навчальні програми на рівні вищої та середньої освіти; вона, наприклад, починає неодмінно вивчатися на економічних факультетах – а як же без грамотної реклами? Студенти відтепер вчать практично застосовувати постулати зі сфери риторики й розвивати навички спілкування та публічного мовлення в найрізноманітніших ситуаціях.

Сьогодні риторика на Заході – один з найпрестижніших предметів. Так, в Америці не лише широко застосовують вивчення риторики в рамках філологічної освіти², як, скажімо, в університеті штату Цинцинаті, а й поширюють ситуацію на інші сфери культури. Так, наприклад, у Каліфорнійському університеті департамент риторики є провідним центром міждисциплінарних досліджень і викладання у сфері гуманітарних та суспільних наук; в університеті Карнегі–Мелона здавна працює програма підготовки студента до академічної кар'єри з риторики та широкого вивчення функціонування риторики в неакадемічному світі (докторська програма цього університету з риторики – одна з найстаріших у США); у Стенфордському університеті широко й публічно відзначають успіхи юних ораторів; в університеті штату Юта інтенсивно й послідовно розвивають риторичні вміння студента від першого курсу до випускного шляхом зростаючого ускладнення завдань; в університеті штату Колорадо існує активне співтовариство вчених і студентів з вивчення та практичного застосування риторики. Ось характерна ситуація: в університеті Майамі риториці навчаються за гнучким і всеохоплюючим планом, що включає історичну, порівняльну, педагогічну, феміністську риторику, вивчення риторики в дискурсі цифрової писемності, застосування риторики при професійному написанні адміністративних програм тощо. Така само ситуація і в Західній Європі. Обмежимося кількома прикладами: в Оксфордському університеті на початку 2000-х рр. видано монументальну «Енциклопедію риторики», яка поєднує відомості з теорії, історії та практики предмета з широким висвітленням прийомів публічного мовлення та комунікації, «Бібліографію грецької риторики», «Компаративістичну риторику» і т. д.

Сьогодні навіть у сусідній Росії, де вільне слово виразно пригамоване, а російськими фахівцями, наскільки можна судити, переважно запозичуються окремі приклади з досвіду англomовної риторичної традиції, риторика усе ж таки викладається не лише в галузі професійної освіти (на філологічних факультетах), а й у широкій сфері гуманітарної та соціальної освіти [12]. Захищаються численні дисертації з різних аспектів риторики. З'явилися спеціальні навчальні посібники як для молодших, так і для старших школярів. Тут також існує «Російська асоціація дослідників, викладачів і вчителів риторики», до якої увійшли представники всіх провідних ВНЗ Росії; у Москві працює спеціалізований Університет риторики і ораторського майстерності, що зосередився на впровадженні відповідних навчальних програм, проведенні виїзних та корпоративних тренінгів і фестивалів ораторської майстерності, практичній підготовці «тренерів» тощо.

Проте духовні потрясіння Нового часу й, особливо, ХХ ст., не минулися безслідно. Активно формується й навіть тіснить класичну т. зв. «нова риторика», де на перший план виступає вже не аксіологія, а маніпуляція; до нього долучається нейролінгвістичне програмування – відверте зомбіювання співбесідника. Виникає й т. зв. «чорна риторика», яка навчає свідомо, цілеспрямовано й брутально перекручувати правду – результативні приклади її застосування кожен з нас сьогодні

може легко пригадати: доволі вказати на інформаційну війну наших днів. «Українське суспільство перебуває між двома формами тиску на масову свідомість. З одного боку, багатьма політичними силами експлуатуються рецидиви тоталітарної спадщини. З другого – новітні технології уможливають набагато ефективніші форми ідеологічних впливів <...> Усе це беруть на озброєння теоретики пропаганди та всі, хто прагне до відвертого або прихованого диктату» [10, с. 30]. Не бракує й відверто цинічних друкованих настанов такого кшталту. Наприклад, виданий недавно у Москві посібник для керівників (у передмові автор запевнює, що його книга «необходима кожному керівнику!») відверто проголошує: часи класичної філософії, що засуджувала маніпуляцію чужою волею як аморальність, давно минули, й слід орієнтуватися на таких «великих людей», як Наполеон, Ленін та Гітлер [13, с. 27–28]. Це граничний вираз духу Модерну, що, роздмухуючи утопічні ілюзії «перебудови життя», водночас виходив з погляду на людину як на непоправно «низьку» істоту [14]. Епоха ця вже, подібно, в масштабі планетарному добігає кінця, але водночас і на Заході, й у нас виникає спокуса суто постмодерністського зрівняння цих маніпулятивних підходів з актуалізаторською позицією класичної риторики, яка ґрунтується в першу чергу на аксіології. Усі знають, що середній культурний рівень у суспільстві автоматично тяжіє до вирівнювання за нижчою позначкою. Водночас, сьогодняшня ситуація, зокрема українська, свідчить, що суспільство нагально потребує не знання хитромудрих способів облукання, а живої правди, відновлення згнєблених в епоху Модерну цінностей, найперше – християнських². І треба, при всій розкутості й широті сучасної мовленнєвої поведінки особистості, дбайливо оберігати той основоположний момент класичної традиції, який О. Щербакова влучно визначила як гармонізуючий діалог, що має бути духовною константою спілкування [16].

При цьому, хоча й у нас інтерес до риторики останнім часом пожвавився, наша освіта помітно відстає від сучасних вимог суспільства до комунікативної мовної культури, передусім – ораторської. Традиційною вадою є орієнтація на «зубрячку» та відтворення чужих думок, в той час коли сучасна західна освіта спрямована на розвиток креативності, критичного підходу до вивчення матеріалу, діалогічності, вміння аргументувати. Невипадково однією з основних форм контролю в сучасній західній школі є започатковане в ренесансну епоху Монтенем есе, яке в нас функціонує зазвичай лише у сфері вивчення художньої літератури. До того ж існує виразна різниця між нашими та зарубіжними студентами й навіть фахівцями: якщо останні поведуться вільно й невимушено, володіють увагою аудиторії, вміють враховувати казуальні моменти тощо, то наші промовці ніяковіють, часто читають текст «з листа», не вміють побудувати зворотний зв'язок зі слухачами. Воно й не дивно: чомусь у нас риторика вже не один рік, як «приписана» не до філологічних факультетів, а до кафедр філософії – мовляв, вона формувалася в лоні філософії; але тоді й математику чи усе природознавство слід за інерцією розглядати як «філософію» (чи, може, справа в потребі забезпечити навантаження вишівським філософам, у масі своїй – колишнім викладачам марксизму-ленізму?). Але не всі філософи – хоча б гарні філологи, й справа від того страждає. Та й у річищі філології риторика вже давно має власну платформу³. Тим не менш, часом і наші кваліфіковані філологи, в т. ч. навіть викладачі літературознавчих дисциплін та риторики, не розуміють принципової різниці між риторикою та поетикою, доволі наївно змішуючи їх «на купу». Справа ускладнюється ще й тим, що постмодерністське літературознавство фактично відмовилося від цієї диференціації й трактує «усе написане» як «літературу»; тому, наприклад, епітет характеризується тут як риторичний прийом. Взаємне накладання однієї на одну цих ситуацій остаточно дезорієнтує викладача, особливо початківця. І найгірше те, що, як вже зазначалося, риторика продовжує займати місце «на околиці» навчального плану, як дисципліна факультативного характеру, – сьогодні, коли, як точно визначив львівський проф. Ф. Бацевич, видатний фахівець у галузі комунікативної лінгвістики і філософії мови, потрібна справжня «риторизація освіти»! [9].

Щоправда, в сьогодняшній Україні видано вже немало підручників і навчальних посібників з риторики. Та, на жаль, часом у них превалює суто теоретичний (як правило, філософський чи мовознавчий) аспект, що, звичайно, робить їх достатньо концептуальними, але не дуже ефективними практично. На наш погляд, курс риторики має обов'язково включати не лише ґрунтовну історико-теоретичну інформацію, але й розгорнуту систему суто практичних завдань, вправ, тестів тощо, що реалізує мету – навчання красномовства; філософсько-мовознавчі глибини мають тут реалізуватися, а не «зависати» в повітрі.

І останнє: на нашу думку, починати формувати основи риторичної культури потрібно не у виші, а вже в початковій школі, не кажучи вже про ЗОШ, – бо, так само, як іноземні мови, цей предмет краще засвоюється змалку⁴. Зазначимо, що за кордоном, навіть у сусідній Росії, вже існує багато підручників з риторики для різних вікових груп (в т. ч. для малюків). Ось лише кілька побіжних

прикладів: W. T. Gormley Jr. Voices for Children: Rhetoric and Public Policy; M. Rusinek, A. Załazińska. Co ty mówisz?! Magia słów, czyli retoryka dla dzieci;

Т. А. Ладыженская, Н. В. Ладыженская. Программа «Риторика» (для четырехлетней начальной школы). – Образовательная система «Школа 2100». – Эл. рес.: реж. дост.: <http://www.school2100.ru/uroki/elementary/rit.php>; Р. Никольская, О. Сорокко. Риторика для маленьких. Пособие для детей 5–7 лет; Е. Соколов, Н. Няковская. Риторика для малышей; та ін.

Отже, запровадження курсу риторики як обов'язкової навчальної дисципліни дозволить вирішити проблему загального підвищення рівня мовленнєвої культури суспільства. І тут особиста обдарованість не відіграє визначної ролі. Навчити пристойно й результативно говорити (як і малювати чи вирішувати арифметичні задачі) можна кожного: варто пам'ятати думку Цицерона: *поетами народжуються, на ораторів – навчаються*.

Примітки

1 Утім, Б. Рассел, прагнучи до побудови строгої концепції логічного атомізму, залишається усе ж таки значною мірою на ґрунті суб'єктивного сприйняття [11, с. 52]

2 Характерне поширення в добу Модерну «етики Макіавеллі» та нова хвиля надій на правителя «наполеонічного» типу засвідчили небезпечність поблажливого ставлення до маніакально-компенсаторних механізмів психіки суспільних маніпуляторів з психічними вадами, які нехтують виробленими протягом тисячоліть християнськими нормами людської комунікації. Перебіг політичної ситуації в Україні, як і загалом політичні процеси в суспільствах, що успадкували не найкращі моделі візантійської ментальності з її пієтетом до Кесаря, так само, як і авторитет і свобода, що ними нині в Україні користується Церква, є ілюстрацією до сказаного.

3 Це не означає заклику до зведення глухої стіни між риторикою та іншими дисциплінами; навпаки, курс риторики повноцінно функціонує лише в просторі міждисциплінарних зв'язків («Літературознавство», «Мовознавство», «Суспільні комунікації», «Культура мови», «Філософія», «Правознавство», «Культурологія», «Політологія», «Гомілетика», «Акторська майстерність» тощо).

4 Один з авторів цього тексту працював кілька років у 1-му класі загальноосвітньої школи м. Чернівці з експериментальною метою, викладаючи малим дітям основи елоквиції, і свідчить, що результати були неочікувано значними.

Література

1. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація : підручник / Семен Дмитрович Абрамович, Марія Юріївна Чікарькова. – К.: 2004. – 472 с.
2. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація : підручник / Семен Дмитрович Абрамович, Марія Юріївна Чікарькова. – Чернівці: вид-во ЧТЕІ КНТЕУ, 2004. – 295 с.
3. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація : підручник / Семен Дмитрович Абрамович, Марія Юріївна Чікарькова. – К., 2013. – 458 с.
4. Абрамович С. Д. Риторика та гомілетика : навчальний посібник / Семен Дмитрович Абрамович. – Чернівці, 1995. – 170 с.
5. Абрамович С. Д., Гураль М. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика : навчальний посібник / Семен Дмитрович Абрамович, Майя Дмитриевна Гураль, Марія Юрьевна Чікарькова. – Черновцы, 2000. – 82 с.
6. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика : навчальний посібник / Семен Дмитрович Абрамович, Марія Юріївна Чікарькова. – Львів : Світ, 2001. – 240 с.
7. Абрамович С. Д., Молдован В. В., Чікарькова М. Ю. Риторика загальна та судова : навчальний посібник / Семен Дмитрович Абрамович, Валеріан Васильович Молдован, Марія Юріївна Чікарькова. – К. : Юрінком, 2002. – 416 с.
8. Абрамович С. Д. Гомілетика: навчальний посібник / Семен Дмитрович Абрамович. – Чернівці, 2009. – 92 с.
9. <Бацевич Ф. С.> «...плюс риторизація всієї освіти» [19. 06. 2009] / Флорій Сергійович Бацевич. – Електронний ресурс. – Режим доступу: gazeta.dt.ua/.../plyus_ritorizatsiya_vsieyi_osviti

10. Квіт С. Масові комунікації: підручник / Сергій Квіт. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 206 с.
11. Колесников А. С. Формы субъективности в философской культуре XX века / Анатолий Сергеевич Колесников. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 52–61.
12. Материалы XIV Международной научной конференции «Риторика и культура речи: наука, образование, практика» (1–3 февраля 2010 г.) / Под. ред. Г. Г. Глинина.– Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 264 с.
13. Огарев Г. 25 законов управления людьми / Георгий Огарев. – М. : Рипол Классик, 2002. – 448 с.
14. Пигалев А. Н. Деконструкция денег и постмодернистская концепция человека / Александр Иванович Пигалев // Вопросы философии. – № 8. – С. 50–60.
15. Щербакова О. Риторика гармонізує діалогу як духовна константа аудіовізуальної журналістики: міждисциплінарний підхід до постановки питання / Олена Щербакова // Діалог: медіа-студії. – 2009. – Вип. 9. – С. 115–130.